

СУЧАСНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ У КОМПАРАТИВІСТСЬКОМУ ВИМІРІ¹

В. ОКСАМИТНИЙ

*доктор юридичних наук, професор,
керівник Наукового центру
порівняльного правознавства
(Інститут міжнародного права і економіки
ім. О. С. Грибоєдова, м. Москва),
заслужений юрист Російської Федерації*

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Правова система в сучасному світі
 2. Класифікації правових систем
 3. Правові системи держав
 4. Правові системи інших державно-організованих суспільств
 5. Міжнародні правові системи
- Запитання для контролю
Теми рефератів
Рекомендована література

Право — явище світової цивілізації. Його розвиток підпадає під вплив загальних тенденцій, заснованих на принципах загальнолюдського характеру. Однак відомо й те, що кожному державно-організованому суспільству притаманне власне право, в якому виявляються властиві йому принципові характеристики, відображається стан його розвитку на певному історичному етапі, фіксуються властиві цьому суспільству юридичні ідеали і філософсько-правові побудови, закріплюються вірування народу і його традиції, особливості правосвідомості та правової культури.

Відповідно, різним державно-організованим суспільствам притаманні й різні *правові системи* зі своїми особливими правовими базовими принципами, юридичними концепціями і категоріями, правовими конструкціями, системою внутрішньої будови права і його джерел, особливостями правотворчого процесу і механізму дії права.

¹ В основі лекції — матеріали спецкурсу з порівняльного правознавства, який читається автором в Інституті міжнародного права і економіки ім. О. С. Грибоєдова, Державній класичній академії ім. Маймоніда, в Брянському державному університеті ім. І. Г. Петровського. Принципові положення лекції викладені у низці авторських публікацій, в т. ч.: [9; 10; 21; 22].

1. Правова система в сучасному світі

Сучасну правову реальність вельми складно відобразити за допомогою старих, усталених, але досить вузьких конструкцій. І тоді приходиться усвідомити необхідності введення в юриспруденцію комплексних категорій, які вбирають в себе рухливі й адекватні наукові операції, що ведуть до досягнення більш високих рівнів узагальнення. Однією з них і є *правова система*. Вона дає можливість аналізувати і оцінювати всю правову реальність загалом, а не окремі її компоненти.

З часом компаративісти стали виокремлювати *широке* і *вузьке* розуміння правової системи. У першому значенні цей термін вживається як тотожний поняттю «історичний тип права» — це сукупність правових систем держав, об'єднаних спільністю походження джерел права, основних правових понять, методів і способів розвитку. У вузькому значенні — це право певної держави, яке термінологічно позначається як «*національна правова система*».

Найрізноманітніші концепції правових систем, що розробляються в сучасну для нас епоху, багато в чому мають в основі поняття, ідеї і положення, вперше введені в науковий апарат французьким компаративістом *Р. Давидом* (1906–1990), що відіграв в 50–70-ті роки минулого століття значну роль у розвитку європейського порівняльного правознавства. Він розглядав правову систему як однопорядкове (за ознакою системності) явище, властиве державі і взаємопов'язане з іншими системами.

Проте ототожнення правової системи виключно з державою, характерне для порівняльного правознавства минулого століття, продовжує превалювати в працях, присвячених правовим системам сучасності.

Дійсно, правова система пріоритетна і найчастіше розглядається в контексті зв'язку з державою як з основним носієм публічної влади. І порівняльне правознавство, яке є складовою загальнотеоретичної юридичної науки, спрямованої на державно-правові явища сучасного світу, на основі проведеного зіставлення виділяє за різними підставами сформовані види систем правових систем держав або їх правові сім'ї. Представлені в працях компаративістів класифікації досить різноманітні, проте всі вони розглядають спільне та відмінне у створенні і функціонуванні різних компонентів правових систем саме держав, звертаючись до домінуючого в країні праворозуміння, шляхів формування джерел права, до нормативного масиву держави, механізмів дії правових приписів або до результатів такої дії.

Однак сам *Р. Давид* відзначав множинність правових систем як всередині окремої держави, так і між державами: «У сучасному світі кожна держава має своє право, а буває і так, що в одній і тій самій державі діють декілька конкуруючих правових систем». Правові системи, за словами французького компаративіста, мають і недержавні спільноти, і міжнародне співтовариство.

Тим не менш, у тіні або недостатньо дослідженими залишаються інші аспекти, які безпосередньо впливають із суті правової системи як сукупності правових явищ, що склалися, інститутів і процесів не тільки конкретної держави, а й інших утворень, що мають місце в сучасному світі.

Принципово важливо обумовити таке: правові системи виділяють не тільки на рівні держави. Їх слід розглядати як конкретно-історичну сукупність права,

правової культури та юридичної практики, як окремої держави, так і державних утворень.

Якщо спробувати узагальнити наявні в теорії держави різновиди сучасних державно-організованих суспільств (співтовариств), то, на нашу думку, ними є:

- *держави*, що являють собою організації суверенної публічної влади, які поширюють її за допомогою права на всю територію і населення країни;
- *внутрішньодержавні утворення* як частини єдиної союзної держави, які користуються певною самостійністю;
- *залежні території* під владою так званих керуючих держав, але такі, що володіють власними владними структурами, які організують безпосереднє управління населенням за допомогою нормативних приписів;
- *державоподібні утворення*, які є так званими невизнаними державами, квазідержавами;
- *міждержавні об'єднання* як утворення, засновані на міжнародному договорі держав, які добровільно поступаються створюваним наднаціональним органам низкою суверенних повноважень.

Враховуючи наведені у цьому розділі висловлювання про багатоаспектну сутність правової системи, невіддільну від особливостей країн і суспільств, які нею володіють, наведемо трактування *правової системи* як історично зумовленої й об'єктивно сформованої сукупності правових явищ, інститутів та процесів, що закріплюють і підтримують нормативно стабільні відносини в державно-організованому суспільстві (співтоваристві).

2. Класифікації правових систем

У порівняльному правознавстві існують різні класифікації правових систем, що відображають розвиток поглядів на специфіку і розмаїття правових систем сучасних державно-організованих суспільств (співтовариств). Але будь-які підходи до вибору критеріїв для виділення систематизуючих ознак достатньо суб'єктивні. І як визнають самі дослідники правових систем, в реальному житті «немає і не може бути закінченої правової або будь-якої іншої класифікації і будь-яка правова система, яка при цьому виокремлюється, неминуче матиме відносний характер» (М. Марченко). І насамперед сказане стосується вибору критеріїв класифікації державно-правових систем.

Диференційований підхід до правових систем різних держав формується в юридичній науці протягом ХХ–ХХІ століть. Враховуючи, що так звана правова карта світу не може бути односторонньою, вона відображає численні і складні багатофункціональні процеси. І тому питання класифікації правових систем стають однією із найважливіших проблем як теорії права, так і порівняльного правознавства. Класифікаційних критеріїв налічується сьогодні десятки.

Більш продуктивними виявилися градації, засновані на об'єднанні правових систем держав у певні класифікаційні групи. Помітно, що, незважаючи на сформовані відмінності, багато національних правових систем мають спільні риси, що дають можливість їх об'єднання, на думку вчених-компаративістів, в поняття: «сім'я правових систем» (Р. Давид), «правове коло» (К.-Х. Еберт, М. Рейнстайн), «форма правових систем» (І. Сабо), «структурна спільність»

(С. Алексєєв), «система правових систем» (М. Мальстрем), «стиль права» (К. Цвайгерт).

Для об'єднання правових систем держав у певні спільності частіше використовується поняття «*правова сім'я*», під яким розуміється *сукупність національних правових систем, виділена на основі спільності тенденцій розвитку, а також властивих їм ознак і рис*, таких як джерела права, його структура, історичні шляхи формування та сучасні параметри функціонування.

Правові сім'ї виокремлюються під впливом багатьох факторів, серед яких увагу привертають такі:

— спільність історичної долі (наприклад, сім'я скандинавського права, сім'я латиноамериканського права);

— добровільне відтворення в країні основних схем побудови і функціонування інших правових систем (держави, які приєдналися, самостійно обирають прийнятні для них структури побудови системи законодавства, правозастосування тощо);

— колишня колоніальна залежність, у результаті якої країни-метрополії нав'язують свою правову ідеологію та юридичні установи;

— ідеологічна залежність, пов'язана зі встановленням в країні режимів певної спрямованості (наприклад, створення соціалістичного права і — його експансія у післявоєнну Східну Європу);

— релігійна ідентичність, визначальна схильність регіону та окремих країн до певних догматів і канонів (прикладом може бути світова поширеність ісламу та мусульманського права, яке слідує за ним).

При виборі тієї чи іншої класифікації більш поширеними є якісні характеристики правових систем держав, які враховуються при їх об'єднанні в правові сім'ї, типи правових систем або кола правових систем. Слід погодитися з компаративістами, які висувають низку вимог щодо показників впливу на формування загальних ознак правових сімей, а також критерії їх класифікації. Зокрема, вони мають відповідати таким умовам:

— в основі своїй мати постійні, фундаментальні, а не тимчасові й випадкові чинники;

— за можливості бути більш визначеними ознаками-критеріями;

— мати усталений об'єктивний характер;

— у випадках, коли за основу класифікації правових систем береться не один, а кілька ознак-критеріїв, то одна із них неодмінно має бути основною, домінуючою;

— при дослідженні загальних рис правових систем-критеріїв їх класифікації повинні враховувати не тільки об'єктивні, а й суб'єктивні фактори, які чинять безпосередній вплив на процес їх формування.

Враховуючи тенденції, які складаються в теорії права і порівняльному правознавстві, вважаємо прийнятним розгляд основних правових систем держав через призму їх стійких груп на основі позицій *цивілізаційного підходу* до державно-правової типології. Логічно оформлюючи сформовану тенденцію в теорії права і порівняльному правознавстві щодо класифікації основних правових систем держав, пропонуємо такі *стійкі об'єднання правових сімей, які склалися в сучасному світі*:

— *західне право (європейська і англо-американська групи правових сімей)*, критеріями якого можуть бути континентальна правова традиція, втілена в

ідеях природно-правового вчення й особистісному підході; поняття справедливості й свободи волевиявлення; автономія особистості в суспільстві, невтручання держави у справи особистості;

— *східне право (релігійні та традиційні правові сім'ї і системи)*, засноване на міжособистісному підході, пріоритеті обов'язку і зобов'язання, залежності особистості від суспільства, на підпорядкованості людини державі, на вченнях і віруваннях, що вимагають самопожертви індивіда заради суспільних і державних інтересів;

— *ідеологічне право*, що виникло революційним і штучним шляхом між основними типами права в світі, як засноване на приматі й принципах правлячої в державі комуністичної ідеї, якій підпорядкований правовий розвиток країни.

У рамках зазначених об'єднань розрізняються групи правових сімей і окремі підгрупи — оригінальні правові системи держав та/або їх частин, що мають з різних причин змішаний характер.

3. Правові системи держав

Континентальне (європейське) право. У рамках такого комплексного поняття, як західне право, його розглядають як *сукупність правових сімей і окремих правових систем, сформованих на основі і з активним використанням римської правової спадщини та об'єднаних спільністю принципів побудови права, його структури, джерел і понятійно-юридичного апарату.*

Термін «континентальне право» умовний, він вказує на корені, походження і первісний «ареал» формування та розвитку. В силу історичних традицій порівняльного правознавства та провідних від самого початку позицій у ньому французьких і німецьких компаративістів його продовжують називати *романо-германським типом* права, віддаючи належне спільним зусиллям, які доклали університети латинських країн і держав Центральної Європи до розвитку спільної європейської юридичної науки. Водночас в англійських країнах цю групу йменують «*системою цивільного права*» («*civil law countries*»), пов'язуючи з римським минулим європейського права. Нині європейське право нерідко асоціюють з *правовою системою Європейського Союзу*, що формально і фактично неправильно, оскільки ЄС є міждержавним союзом, що хоч і об'єднує понад половину, але все ж частину Європи (27 держав із 50), і не може підміняти собою загальноєвропейські інститути.

Якщо підсумувати наявні характеристики цієї групи правових сімей, то її принциповими рисами слід вважати:

— *спільні історичні засади*, які прийнято розглядати в контексті європейської або західної традиції права (Г. Дж. Берман), що визначається римським правовим спадком і його рецепцією (доктринальною і фактичною) в Європі, канонічним правом католицизму, філософією природного права й історичною юриспруденцією, плюралізмом юрисдикції та правових систем;

— *схожість основних юридичних понять*. Єдина юридична догматика поступово складалася під впливом вивчення римської правової спадщини в європейських університетах, праць учених-доктриністів і юридичної практики країн, що визначали правову політику окремих правових сімей;

— *спільні засади професійної освіти* для юристів і методики їх навчання, що передбачають дві стадії підготовки до юридичної професії — загальну і спеціалізовану;

— *визнання права як статутного* (писаного), що є результатом правотворчості від імені держави;

— *дуалізм права*, який виявляється в поєднанні публічного права, що захищає загальнодержавний інтерес, і приватного права, що забезпечує інтереси громадянського суспільства в особі індивідів та їх об'єднань;

— *домінування матеріального права* над процесуальним, що відіграє роль забезпечення у правовому регулюванні;

— *однакове ставлення до ієрархії джерел права*, де основну роль відіграють обов'язкові нормативні джерела (закони, серед яких вищий юридичний авторитет належить конституції (основному закону), і підзаконні акти виконавчої влади), а також міжнародні договори;

— *зростання зобов'язальної ролі принципів і норм сучасного міжнародного права*;

— *особливу роль юридичної доктрини (юриспруденції)*, за допомогою якої розробляються принципи побудови правової системи, визначаються засади і стадії правотворчого процесу і здійснюється офіційне тлумачення права;

— *ставлення до судового прецеденту як до не обов'язкового джерела права*;

— *наявність системи судового контролю над конституційністю юридичних норм*, що виявляється у створенні та функціонуванні спеціального конституційного суду, чий рішення є загальнообов'язковими для суб'єктів права;

— *подібні тенденції в процесах кодифікації законодавства*, що потребують наявності в основних галузях законів у вигляді кодексів;

— *єдину схему побудови системи права*, де базовою галуззю є конституційне право, а профільними галузями визнаються цивільне, кримінальне та адміністративне право, а також кореспондуючі їм процесуальні галузі.

Англо-американське право. Другу групу правових сімей західного права поєднує *відданість англійській доктрині судового прецеденту*.

Будучи спадкоємцем своєрідного формування британського загального права (*common law*), англо-американська група правових сімей суттєво відрізняється від континентальної системи, що визначає наявність таких характеристик, як:

— *історична своєрідність у формуванні права*, яка проявилася, зокрема, у відмові від рецепції римського права, незважаючи на чотириохсотлітнє входження Англії до Римської імперії;

— *власний підхід до праворозуміння*, на основі якого вироблена особлива концепція права, заснована на принципах «верховенства права», згідно з яким усі є рівними перед правом, оскільки закон не є єдиним (або переважним) джерелом правових норм;

— *власна юридична термінологія*, що за багатьма позиціями істотно відрізняється від європейської (континентальної) юридичної мови;

— *особлива роль судів* у формуванні та розвитку права, володіння ними правотворчими функціями;

— *виділення права як статутного (законодавчого) і прецедентного (судового)*, яке розглядається як право, що складається з норм і принципів, що створюються і застосовуються суддями в процесі винесення ними судових рішень, а

також методів, якими користуються судді при створенні прецеденту, і особливої правової судової культури;

— *своєрідність джерел права*, де на провідних позиціях закріплюється судовий прецедент;

— *казуїстичний (індивідуальний) характер судового прецеденту*, в силу чого останній може бути застосовний тільки в разі вирішення аналогічних ситуацій;

— *визнання «перекопливості» зарубіжних судових прецедентів*, якщо такі створені в країнах загального права;

— *невизнання дуалізму в праві*, тобто його розподілу на публічне і приватне;

— *пріоритет процесуального права* перед матеріальним правом, що відображається в тому, що ці системи мають переважно процедурний і прагматичний, а не законодавчо-систематичний характер;

— *особливості системи юридичної освіти*, яка віддає перевагу спеціалізації студентів із перших курсів навчання, і юридичних професій в країнах англо-американського права.

Подвійна назва цієї групи свідчить, що *американській правовій системі* властива низка особливостей порівняно із системою англійського загального права. Зокрема, це:

— *пріоритет писаного права*, початок закріпленню якого поклала Конституція США 1787 р.;

— *дворівневий характер правової системи*, що пов'язаний із федеральним устроєм країни і передбачає широку правотворчу компетенцію суб'єктів федерації;

— *контроль Верховного суду США* за конституційністю законів та інших нормативних актів;

— *більш м'яке трактування правила судового прецеденту*, що дозволяє, наприклад, Верховному суду не бути пов'язаним ним же створеним прецедентом або вносити в нього корективи;

— *жорсткий характер Конституції США*, що обмежує можливість внесення до неї частих змін;

— *часткова кодифікація законодавства*, зокрема, кримінального, цивільного і процесуального;

— *виборність суддів у штатах* на основі виборчого права.

Однак і сама родоначальниця загального права — Велика Британія, ставши в 1972 р. членом Спільного ринку (потім ЄС), реформує власну правову систему, пристосовуючи її до юридичної техніки, принципів і логіки континентального права. Так, однією із новацій в англійському правосудді став Закон про конституційну реформу (*Constitutional Reform Act 2005*), яким створено Верховний суд Сполученого Королівства. Йому передано судові повноваження, які до цього століттями здійснювалися Палатою лордів британського Парламенту. Намічені й інші зміни, які представлені в проектах або реалізуються і поступово змінюють сформовані уявлення про традиційне англійське право.

Східне (релігійно-традиційне) право. У характеристиці правових систем країн Сходу також використовується термін «дуалізм», проте його розуміють як *подвійність в нормативно-правовому впливі на суспільні відносини і поведінку людей у цих державах*. До останніх відносяться країни з мусульманським, іуда-

їстським, індуїстським, конфуціанським правом, а також країни Південно-Східної Азії, Тропічної Африки та Тихоокеанського басейну, де сильні племінні й общинні звичаї і традиції.

У таких державах разом із офіційно діючим правом (яке найчастіше реєструє зовнішні форми західного права — понятійний апарат, юридичні установи та інститути, джерела права, виділення правових функцій за принципом поділу влади, зовнішні законодавчі атрибути і процесуальні ритуали) широко і нерідко пріоритетно використовуються власні суспільні регулятори, що включають в себе і норми права і релігійно-моральні правила поведінки, що визначаються способом життя більшості населення, звичаями і традиціями народу.

Крім правової сім'ї мусульманського права, правові системи країн так званого Сходу (що розуміється ширше за його географічне значення) не утворюють єдині групи, що, однак, не перешкоджає наявності в дуалістичних правових системах спільних рис:

— так званих *сакральних (праведних) вчень або вірувань*, які вказують на традиційний пріоритет обов'язків віруючого і підданого (громадянина) при другорядному значенні визнаних за ними соціальних прерогатив;

— *синкретизму* (від грец. *synkretismos* — з'єднання) *права*, релігії і моральності в нормативній системі суспільства, який справляє принциповий вплив на поведінку його членів;

— *розуміння закону переважно як заборони* та інструменту кари, ніж засобу позитивного регулювання суспільних відносин;

— *поділу сфери прав віруючих і прав невіруючих* із домінуванням прав перших. Так, «ісламська позиція щодо прав людини пов'язана з переконанням у тому, що в силу поділу суб'єктів на немусульман та мусульман забезпечення права останніх є завданням винятково ісламської громади» (Х. Бехруз);

— *поділу прав корінного населення одного віросповідання між кастами панівними і підлеглими на принципах кастово-ієрархічного ладу*;

— *субсидіарного характеру позитивного* (встановленого і забезпечуваного державною владою) права, що, у свою чергу, зумовлено тими уявленнями про державу і право, які склалися в згаданих регіонах.

Правові системи соціалістичних держав. Сформовані на основі комуністичної ідеології в різних регіонах після Другої світової війни держави та їх правові системи відносять до особливої групи — *соціалістичної правової сім'ї*.

І хоча їх кількість нині обмежується лише кількома країнами (Китай, Північна Корея, В'єтнам, Лаос і Куба), у цій сім'ї проживає понад чверть населення світу, що робить актуальним аналіз особливостей цього історично-правового феномена, що характеризується такими рисами, як:

— *заперечення наступності* з правом попередніх епох, колишніми державно-політичними режимами, національними особливостями, історично сформованими традиціями народів;

— *оголошення соціалістичного права вищим типом права*, що юридично закріплює нові державно-правові цінності;

— *класовість соціалістичного права*, що ґрунтувалося на принципі «диктатури пролетаріату» і зводило до закону волю «робітників і селян»;

— *всевладдя правлячої комуністичної партії* в державно-політичній сфері, що визначало ідеологічну основу права;

- *власна юридична мова*, на основі якої правовим явищам, що відбуваються в соціалістичних державах, надається особливе розуміння, відмінне від загальноприйнятого в цивілізованих суспільствах;
- *домінування не фіксованих як нормативні акти рішень органів правлячої партії* серед фактичних джерел соціалістичного права;
- *переважання в системі соціалістичного права публічно-правових інститутів і*, відповідно, нехтування приватноправовими інтересами громадян;
- *спрощення процедурних форм і обмеження прав обвинувачених та підсудних на захист.*

4. Правові системи інших державно-організованих суспільств

Правові системи в силу своєї універсальності, як було показано в попередніх розділах, формуються не тільки в масштабах усієї держави, а й в інших державно-організованих утвореннях: автономіях, суб'єктах федеративної держави, в залежних територіях, у державоподібних утвореннях. Розглянемо їх у контексті тематики лекції.

Правові системи внутрішньодержавних утворень (регіонів). Такі утворення об'єднує проведення певною мірою самостійної і водночас узгодженої з центральною владою правової політики в межах регіону, наявність власних законодавчих, виконавчих і судових органів, що ухвалюють і/або реалізують правові акти на території утворення.

Внутрішньодержавні утворення включають певні конструктивні елементи *регіональної правової системи*:

- сукупність правових цінностей, що відображають культурно-історичні, релігійні, національні, побутові та інші особливості того чи іншого регіону;
- регіональну правотворчість як нормативно врегульований процес створення, зміни або скасування правових актів цього утворення, що враховує вказані особливості утворення;
- ієрархічно організований нормативно-правовий масив територіально чинних актів регіонального значення;
- регіональні правові установи, організовані за принципом поділу влади (законодавчі, виконавчі, судові, контрольно-наглядові) з урахуванням традицій і реально сформованих відносин у тих чи інших частинах країни;
- реальний процес дотримання, виконання, використання і застосування права на території регіону;
- правоохоронну систему як сукупність використовуваних самоврядним суб'єктом правових і соціальних засобів, способів і методів, спрямованих на підтримання правопорядку і реалізації правових актів.

Правові системи залежних територій. За час існування Організації Об'єднаних Націй з 1945 р. понад 80 територіальних утворень, народи яких раніше перебували під колоніальним правлінням, стали суверенними державами і отримали членство в ООН. Крім того, багато інших територій домоглися самовизначення завдяки політичному об'єднанню або інтеграції з незалежними державами.

Водночас, незважаючи на значний прогрес, досягнутий в процесі деколонізації, у світі налічується близько 40 територій, що перебувають під зовнішнім

управлінням низки держав. Їх також називають територіями з перехідним чи тимчасовим правовим режимом.

Більша частина цих територій не мають власної державно-організованої структури і належать, за класифікацією ООН, до *несамоврядних територій*. Над ними публічно-владні повноваження здійснюють так звані керуючі держави, якими нині є Велика Британія, Нова Зеландія, Сполучені Штати Америки і Франція.

Однак є й приклади залежних територіальних структур, що володіють власними представницько-управлінськими установами, в тому числі законодавчими та судовими, які приймають нормативні рішення і здійснюють їх реалізацію на всій території утворення і щодо всього населення. Серед них, зокрема, Пуерто-Рико, яке є «державою, що добровільно приєдналася до Сполучених Штатів Америки», і Палестина, яка отримала в рамках ООН наприкінці 2012 р. статус держави-спостерігача.

Правові системи невизнаних державних утворень. До реалій сучасного світу належать ситуації, за яких низка утворень з елементами державності, що оспороюють свою належність до «материнських країн», претендують на створення власних держав і такими себе вважають.

Серед сучасних державоподібних утворень, що не входять до ООН, але претендують на офіційний державний статус, виокремлюють:

- *частково визнані держави*, які фактично контролюють свою територію (Абхазія, Косово, Південна Осетія, Тайвань, Північний Кіпр);
- *частково визнані держави*, які контролюють частину своєї території (Сахарська Арабська Демократична Республіка);
- *невизнані держави*, які фактично контролюють свою територію (Придністровська Молдавська Республіка, Нагірно-Карабаська Республіка, Сомаліленд).

Такі державоподібні структури мають практично всі атрибути державної влади, в тому числі законодавчо-представницькі та правозастосовні установи. Нерідко їх правові системи якісно відрізняються від держав, до складу яких вони формально повинні входити, і цей розрив продовжує посилюватися.

5. Міжнародні правові системи

Держави можуть об'єднуватися в численні асоціації, ліги, ради, союзи, власне організації, створювані на основі різних принципів і цілей, з урахуванням розширення обсягу глобальних, міжрегіональних, регіональних та партикулярних завдань, що виникають у відносинах між ними.

У складних об'єднаннях держави-члени встановлюють у відносинах між собою певний правопорядок, по суті, формують право як систему загальнообов'язкових приписів у рамках створюваного міждержавного утворення. Останнє створюється на основі договору, який від імені держав-членів надає організації відповідні повноваження, як в галузі міжнародних відносин, так і у відносинах їх самих. Таким чином, *міждержавні об'єднання є постійними утвореннями держав, заснованими на засадах міжнародного договору для досягнення спільних цілей, що мають постійні органи і діють в інтересах держав-членів при повазі їх суверенітету*.

Подібним міждержавним утворенням властиві такі *ознаки*:

- установчий міждержавний договір, що визначає і закріплює основні права і обов'язки держав – членів об'єднання;
- функціонування міждержавного об'єднання відповідно до загально визначених принципів і норм міжнародного права;
- добровільне і постійне («триваюче») членство суверенних держав; сецесія як право вільного виходу держав-членів зі складу міждержавного утворення;
- наявність конкретних цілей економічного, військового, соціального або іншого характеру в рамках міждержавного зближення;
- наділення міжнародною правосуб'єктністю;
- наявність постійних органів, створюваних в рамках міждержавного об'єднання;
- наявність судових інстанцій для вирішення суперечок і уніфікації колізійних процедур;
- *міждержавна правова система* як результат узгодженої правової політики і практики держав-членів та їх об'єднання.

Таку систему слід розглядати як *цілісну структуру, створювану на основі принципів і норм, які встановлюються міждержавним об'єднанням з метою формування між державами-членами відповідного правопорядку і (за їх від початку вираженої в установчому договорі згоди) обмежують суверенітет національного права в певних сферах*. Це постійно діюче утворення володіє елементами наднаціональності й конкретно визначеною компетенцією на правовій основі в результаті добровільної інтеграції самостійних держав або застосування інших обумовлених способів досягнення цілей міждержавного об'єднання.

Основними ознаками (їх наявність або відсутність визначає обсяг і межі функціонування) міждержавних правових систем стають:

- договірно-правовий характер міждержавного об'єднання, що встановлює принципи створюваного правопорядку між державами-членами;
- постійний характер функціонування міждержавних об'єднань і створюваного ними нормативно-правового масиву;
- рівноправність держав-членів у відносинах між собою і зі створеним утворенням;
- єдина правова політика, що передбачає діяльність із вироблення загальних правових засад, цілей і завдань, прогнозування правових процесів, створення механізмів правового регулювання в рамках міждержавного об'єднання;
- наявність спільного правового простору як результату взаємодії міждержавної правової системи з національними правовими системами держав-членів;
- наднаціональний (як правило) характер компетенції міждержавних органів, що володіють повноваженнями ухвалювати імперативні рішення для всіх членів об'єднання з правом застосування заходів примусового характеру;
- розширення числа так званих самовиконуваних рішень правотворчих органів міждержавних об'єднань, що не потребують додаткової трансформації у внутрішньодержавне законодавство.

Міждержавна правова система, як і будь-яка правова система, складається із взаємопов'язаних частин. До *інституційної* частини входять суб'єкти міжнародного права, які є її елементами. *Функціональну* частину міждержавної

правової системи становлять взаємозв'язки між суб'єктами міжнародного права. Посередницьку роль у створенні зв'язків між суб'єктами виконує третя частина міждержавної правової системи — *нормативна*, яка будується на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права, міжнародних договорах та інших правилах, що регулюють процес об'єднання держав і його подальше функціонування.

Взявши за основу найбільш принципові для діяльності міждержавних об'єднань правила, зупинимось на двох різновидах норм, що відображають:

— *зовнішнє право* міждержавного об'єднання, що представляє сукупність узгоджених державами-членами та об'єднанням правил, які містяться в установчих актах об'єднання, міжнародних договорах і конвенціях за участю держав-членів, міжнародних угодах об'єднання з іншими державами та міжнародними організаціями;

— *внутрішнє право* міждержавного об'єднання як сукупність норм, що регулюють структуру організації, компетенцію її органів, регламентацію субординаційних відносин структурних підрозділів, правовий статус персоналу та інші відносини на міждержавному рівні.

Самостійним видам об'єднань держав кореспондують і їх міждержавні правові системи.

Міждержавна правова система співдружності — *союзу суверенних держав, які координують свою діяльність у певних сферах*. Основою для їх об'єднання можуть стати історична спільність, культурна і мовна однорідність, релігійні зв'язки, господарська інтегрованість, юридична сумісність (тобто приналежність до однієї групи правових систем) тощо. Подібні утворення слугують цілям збереження історично сформованих між ними зв'язків у різних сферах. Правова система співдружності обмежена у своєму впливі на держави-члени в силу відсутності надвладних повноважень у союзних структур, покликаних, по суті, здійснювати лише координуючі функції, а також наявністю у держав-членів права нуліфікації.

Прикладом такого об'єднання може послужити *Співдружність (Commonwealth, у 1931–1947 рр. — Британська Співдружність націй)*, що об'єднала понад 50 колишніх домініонів і колоній Великої Британії, а нині незалежних держав. Співдружність як номінального главу союзу визнає англійського монарха і має постійний секретаріат у Лондоні для організуючої і координуючої діяльності.

Значно пізніше — у грудні 1991 р. було створено *Співдружність Незалежних Держав* як міждержавне об'єднання колишніх республік СРСР (окрім країн Балтії та Грузії, яка вийшла із складу СНД в 2008 р.), у рамках якого кожна з них зберігає свій державний суверенітет і повну міжнародну правособ'єктність.

Міждержавна правова система союзної держави — *локального союзу держав на основі історичної, політичної, економічної, соціально-культурної та етнографічної близькості*.

Прикладами таких союзів є *Союзна держава Сербії і Чорногорії (2002–2006)* і *Союзна держава Білорусі і Росії*, тобто вже не існуюче і досі не сформоване міждержавні об'єднання. В обох випадках нездоланими перешкодами на шляху створення єдиної державно-правової системи стали відверті і латентні політичні протиріччя, явне небажання запроваджувати надвладні структури з

імперативними повноваженнями або підкорятися створеним наднаціональним органам влади.

Нині принципам подібного об'єднання більше відповідає Митний союз, до складу якого входять Білорусь, Казахстан і Росія.

Міждержавна правова система співтовариства, яка є *централізованою формою міждержавного устрою, що передбачає добровільне обмеження державами-членами своїх суверенних прав на користь союзних структур*.

Співтовариства володіють, як наголошується в спеціальних дослідженнях, «яскраво вираженими рисами внутрішньодержавного характеру, що істотно відрізняють їх від міжнародних організацій традиційного типу, як з точки зору їх інституційної структури, так і внутрішнього права, що регулює їх взаємовідносини з державами-членами і зовнішнім світом».

Прикладами таких співтовариств є Рада Європи та ЄС, які відіграють істотну роль у формуванні єдиного європейського простору і загальноєвропейських правових стандартів.

Рада Європи — найстаріша і найбільш значуща правозахисна структура в світовому співтоваристві, створена 1949 р. До неї входять майже всі європейські держави — 47. Норми права Ради Європи є певними стандартами поведінки, які створюються її суб'єктами на основі їх волевиявлення і визнаються ними як юридично обов'язкові. Слід також зазначити, що в рамках Ради Європи створені, по суті, наднаціональні органи, які вправі виносити обов'язкові для держав-членів цієї міжнародної організації рішення і контролювати їх виконання. Наприклад, Комітет міністрів Ради Європи або Європейський суд з прав людини.

Більшою мірою, ніж іншим державним об'єднанням, вдалося втілити ідеї загальноєвропейського правового простору *Європейському Союзу*, чия правова система є сформованою структурою, яка сприяє подальшій інтеграції європейських держав, у тому числі виробленню їх єдиної правової політики.

Таке об'єднання — породження і результат складних взаємовідносин європейських держав. У процесі своєї діяльності ця своєрідна міжнародна організація поступово здійснює трансформацію в бік державного утворення нового типу.

Установчі документи такого об'єднання, починаючи з Римського договору про заснування Європейського економічного співтовариства 1957 р. і продовжуючи Маастрихтським (1992), Амстердамським (1997), Ніццьким (2000), Римським (2004), Лісабонським (2007) договорами, поступово закріпили спільні і взаємопов'язані функції співтовариств і встановили єдиний механізм управління інтеграційними процесами, трансформуючи співтовариства в ЄС.

Повчальний і корисний досвід ЄС у створенні своєї правової системи, у зближенні національних законодавств країн — членів ЄС і держав, що ведуть або завершують переговори про вступ до ЄС. Вже самі умови вступу та процедура прийняття свідчать про високі вимоги до бажаючих бути членами ЄС. Крім заходів щодо оздоровлення і перебудови економіки, валютно-фінансової системи, зміни зовнішньої політики тощо, країна-прохач повинна прийняти цілий пакет актів, спрямованих на законодавчі обмеження національного суверенітету і передачу низки своїх правових повноважень органам ЄС, на внесення відповідних змін до конституції країни, на підготовку державного апарату до застосування всередині країни права ЄС.

Як наслідок, на основі єдиного європейського правового простору сформувалося міждержавне об'єднання особливого типу, якому притаманні такі ознаки:

- функціонування на основі та в межах, визначених установчими документами, а також відповідно до загальноприйнятих принципів і норм міжнародного права;
- наявність основних елементів — суб'єктів міжнародного права, насамперед держав-членів;
- наявність спільного правового поля для норм міжнародного, національного права та права ЄС;
- наявність органів, які виконують нормотворчі і правозастосовні (зокрема судові) функції;
- наявність системи права з поділом на «первинне» і «вторинне» право;
- особливий характер системи джерел права, серед яких найбільше значення мають установчі договори як джерела «первинного» права;
- наявність джерел «вторинного» права, серед яких важливе місце займають регламенти та директиви, і «третинного» права — судових прецедентів;
- створення власної правозахисної системи на основі Хартії основних прав ЄС;
- високий рівень правової уніфікації;
- наявність ефективних засобів нормативно-правової інтеграції;
- визнання пріоритету дії норм права ЄС над нормами права держав-членів;
- пряма дія низки норм права (так званих самовиконуваних рішень) вищих органів ЄС в національних правових системах.

Дослідникам, які звертаються до правової системи як основного поняття порівняльного правознавства, помітні звернення юристів-міжнародників до проблематики, пов'язаної з *міжнародно-правовою системою*, її поняттям і змістом. Наявні в сучасній науці міжнародного права концепції «міжнародної міждержавної правової системи», «міжнародної нормативної системи», «глобальної правової системи», крім усього іншого, також свідчать про обмеженість розгляду правової системи лише в державних рамках.

Правова система як політико-юридичний феномен відображає різноманіття сучасного світу, вимагаючи до себе більш пильної уваги. По суті, у цьому законі проявляється прагнення розглядати як внутрішньодержавне, так і міжнародне право в якості не тільки усталених сукупностей зобов'язальних принципів і правил поведінки, а й конструкцій, які динамічно розвиваються і відповідають процесам глобалізації.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Які відмінності між вузьким і широким розумінням правової системи?
2. Які різновиди сучасних державно-організованих суспільств ви можете виокремити?
3. Що являє собою правова сім'я і які критерії її формування?
4. Чим різняться західне і східне право?
5. У чому виявляється дуалізм континентального права?
6. До якої групи правових систем входить латиноамериканська правова сім'я?
7. У чому суть англійської доктрини судового прецеденту?
8. Який судовий орган США здійснює конституційний контроль?
9. Чи існує нині соціалістичне право?
10. У чому проявляється дуалізм релігійно-традиційного права?
11. Чи можливе виокремлення правових систем територій, що знаходяться під зовнішнім управлінням інших держав?
12. У чому можливе обмеження суверенітету національного права країн — членів міждержавних союзів?

13. Що являє собою нормативна частина міждержавної правової системи?
14. У силу чого рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковими для держав — членів Ради Європи?
15. Назвіть основні джерела «первинного права» Європейського Союзу.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Правова система на юридичній карті світу.
2. Генезис ідеї правової системи в юридичній науці.
3. Обсяг, рамки і структура правової системи.
4. Різноманітність правових систем у сучасному світі.
5. Правова сім'я: поняття, зміст і фактори виокремлення.
6. Проблеми типології правових систем: історія і сучасність.
7. Традиційні напрями класифікації правових систем.
8. Цивілізаційний підхід і концепції «груп правових сімей».
9. Континентальне (європейське) право: історичні корені та сучасність.
10. Основні правові сім'ї континентального права.
11. Англо-американське право: особливості формування та специфіка сучасного вияву.
12. Правова система США: історія та сучасність.
13. Східне (релігійно-традиційне) право: спільне та відмінне.
14. Традиціоналізм у правових системах Сходу.
15. Релігійне право: різноманіття в порівнянні.
16. Правові системи соціалістичних держав.
17. Правові системи пострадянських держав: порівняльна характеристика.
18. Правові системи невизнаних державних утворень.
19. Правові системи внутрішньодержавних утворень (регіональні правові системи).
20. Правові системи залежних територій у сучасному світі.
21. Об'єднання держав: історія і сучасність.
22. Правові системи міждержавних союзів.
23. Правова система Співдружності Незалежних Держав.
24. Правова система Ради Європи.
25. Правова система Європейського Союзу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Батлер У. Е.* Місце пострадянських правових систем на правовій карті світу : відкрита лекція. — К. : Логос, 2009.
2. *Бехруз Х.* Сравнительное правоведение : учебник. — Одесса : Фенікс ; М. : ТрансЛит, 2008.
3. *Давид Р., Жоффре-Спинози К.* Основные правовые системы современности / пер. с фр. — М. : Междунар. отношения, 2009.
4. *Foundations of Comparative Law : Methods and Typologies / ed. by W. E. Butler, O. V. Kresin, Iu. S. Shemshuchenko.* — L. : Wildy, Simmond & Hill Publishing, 2011.
5. *Glenn H. P.* Legal Traditions of the World. — 3d edition. — N. Y. : Oxford University Press, 2006.
6. *Леже Р.* Великие правовые системы современности : сравнительно-правовой поход / пер. с фр. — 2-е изд., перераб. — М. : Волтерс Клувер, 2010.
7. *Луць Л. А.* Типологізація сучасних правових систем світу : відкрита лекція. — К. ; Сімферополь, 2007.
8. *Марченко М. Н.* Правовые системы современного мира : учеб. пособ. — М. : Зерцало, 2008.
9. *Оксамитный В. В.* Правовые системы современного мира : проблемы идентификации : открытая лекция. — К. ; М. ; Симферополь, 2008.
10. *Oksatutyi V. V.* Legal Systems of the Modern World : Problems of Identification // The Journal of Comparative Law. — Vol. V. — Issue I. — London, 2010.
11. *Осакве К.* Сравнительное правоведение : схематический комментарий. — М. : Юристь, 2008.
12. *Осакве К.* Образы права и сравнительное правоведение // Журнал российского права. — 2011. — № 5.
13. *Порівняльне правознавство : сучасний стан і перспективи розвитку : збірник наукових праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка, О. К. Маріна.* — К. : Логос, 2011.
14. *Романов А. К.* Право и правовая система Великобритании : учеб. пособие. — М. : Форум, 2010.
15. *Саидов А. Х.* Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учебник. — 2-е изд., доп. и перераб. — М. : Юристь, 2007.
16. *Скакун О. Ф.* Общее сравнительное правоведение : основные типы (семьи) правовых систем мира : учебник. — К. : Ін Юре, 2008.

17. Скакун О. Ф. Правова система : держави, суспільства, регіону, світу? (Щодо базових категорій порівняльного правознавства) : відкрита лекція. — К. ; Сімферополь : Логос, 2008.
18. *Правовые системы стран мира* : энциклопедический справочник / отв. ред. А. Я. Сухарев. — 3-е изд. — М., 2003.
19. Шумилов В. М. Правовая система США : учеб. пособ. — М. : Междунар. отношения, 2007.
20. Цвайгерт К., Кётц Х. Сравнительное право : в 2-х т. — Т. 1. Основы / пер. с нем. — М. : Междунар. отношения, 2010.
21. Оксамытный В. В. Сравнительное правоведение : учеб. пособие. — М. : ИМПЭ, 2010.
22. Оксамытный В. В. Сравнительное правоведение и законоведение : учеб. пособие. — Брянск : РИО БГУ, 2011.

Книжкова полиця

Зібрання актів європейського права. — К. : Ред. журн. «Право України», 2012. — (Дод. до юрид. журн. «Право України»).

Вип. 1–2 : Рада Європи / упоряд. А. Л. Федорова ; за заг. ред. В. Г. Буткевича. — 2012. — 616 с.

У виданні зібрані основоположні міжнародні договори Ради Європи. Ця перша публікація започатковує видання всіх конвенцій та інших правових документів Ради Європи, Європейського Союзу, ОБСЄ, в яких зацікавлена вітчизняна громадськість.

Мета збірника — зробити загальнодоступними в Україні принципи, норми і стандарти прав і свобод людини, які є загальноприйнятими для європейської спільноти.

